

ΙΩΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΙΡΗ – ΔΗΜΑΚΗ

**ΤΟ ΧΑΣΜΑ ΤΩΝ ΓΕΝΕΩΝ:
ΟΙ ΥΠΕΡΧΡΟΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΧΩΡΙΟ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΙΩΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

ΤΟ ΧΑΣΜΑ ΤΩΝ ΓΕΝΕΩΝ:
ΟΙ ΥΠΕΡΧΡΟΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΧΩΡΙΟ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Περίληψη

Ὁ Ἀριστοτέλης στό Β' βιβλίο τῆς Ρητορικῆς του περιγράφει τά ἀντίθετα ἤθη τῶν νεωτέρων καί τῶν πρεσβυτέρων γιά νά βοηθήσει τούς ρήτορες στήν ἐξάσκηση τῆς τέχνης τους, καί ὄχι γιά νά ἀναλύσει αὐτό καθαυτό τό χάσμα τῶν γενεῶν, ὅπως, χωρίς προφανῶς νά ἔχουν ἐμβαθύνει στό αὐθεντικό κείμενο, φαίνεται νά δέχονται ὀρισμένοι ξένοι κοινωνικοί ἐπιστήμονες: ὁ Feuer (1969) καί ὁ Lipset (1975).

Οἱ νέοι, παρατηρεῖ ὁ Σταγειρίτης «προτιμοῦν νά κάνουν ἐκεῖνο πού τούς φαίνεται ὠραῖο παρά ἐκεῖνο πού τούς συμφέρει, διότι οἱ πράξεις τους ὑπαγορεύονται μᾶλλον ἀπό τήν καρδιά παρά ἀπό τόν ὑπολογισμό· καί ὁ ὑπολογισμός μέν λαμβάνει ὑπ' ὄψη του τό συμφέρον ἐνῶ ἡ ἀρετή τό ὠραῖον». Ἀντίθετα, ἡ ζωή τῶν πρεσβυτέρων – πού συνάγεται ὅτι εἶναι τά ἄτομα πάνω ἀπό 50 ἐτῶν – «κανονίζεται σύμφωνα μέ τό συμφέρον τους καί ὄχι σύμφωνα μέ αὐτό πού εἶναι ὠραῖο. Ἡ ζωή τους ρυθμίζεται μᾶλλον ἀπό τόν ὑπολογισμό παρά ἀπό τό αἶσθημα».

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὅτι ἐκφράζουν δύο διαφορετικές ἀντιλήψεις γιά τή ζωή πού θρῖσκουμε καί σήμερα νά κυριαρχοῦν στά δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα ἡλικιῶν: στούς μέν νέους ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι σημασία ἔχουν οἱ ἀπόλυτοι στόχοι καί ὄχι τά ρεαλιστικά μέσα γιά τήν ἐφαρμογή περισσότερο συμβιβαστικῶν λύσεων, ἐνῶ στούς γηραιότερους ἐπικρατεῖ πολύ συχνότερα ἡ «συμφεροντολογική λογική» τῆς Real Politik.

Ἔτσι προβάλλεται ἀνάγλυφο στό κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη τό αἰώνιο στοιχεῖο τῆς διαφοροποιήσεως μεταξύ τῶν γενεῶν πού εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὅτι θέτει τίς ὑπερχρονικές βάσεις γιά κάποιο εἶδος συγκρούσεως ἀνάμεσά τους στό ψυχολογικό ἀλλά καί στό κοινωνικο - πολιτικό ἐπίπεδο.

Δέν πρέπει ὅμως συγχρόνως νά ἀγνοήσει ὁ μελετητής τό ὅτι τό χάσμα τῶν γενεῶν – παρά τήν αἰώνια βάση του – ἀποτελεῖ φαινόμενο τοῦ ὁποίου οἱ συγκεκριμένες μορφές καί ἐκφάνσεις προσδιορίζονται κάθε φορά ἀπό τίς ἱστορικές καί κοινωνικο - οἰκονομικές συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες αὐτό ἐμφανίζεται.

Εἰσαγωγικά

Τά σχόλια τοῦ Ἀριστοτέλη πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν στήν ἀνακοίνωση αὐτή ἀνευρίσκονται στό δεύτερο βιβλίο τοῦ ἔργου του *Ρητορική*¹ (πού ὀρισμένοι τοποθετοῦν ἀνάμεσα στό 334 καί στό 323 π.Χ.). Στό δεύτερο αὐτό βιβλίο ὁ ἀρχαῖος σοφός ἀσχολεῖται ὄχι μόνον μέ τά πάθη τῆς ψυχῆς – ὅπως εἶναι ἡ ὀργή, ἡ ἀγάπη, τό μῖσος, ἡ ἀγανάκτηση, ὁ οἶκτος κ.λ. – ἀλλά καί μέ τά ἦθη καί τήν νοοτροπία ποικίλων κατηγοριῶν τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τῶν νέων, τῶν πρεσβυτέρων, τῶν ἀκμαζόντων (δηλαδή τῶν ἀτόμων τῆς ὄριμης ἡλικίας), τῶν εὐγενῶν καί τῶν πλουσίων.

Ὁ ἴδιος εἰσέρχεται ἀπό τό πρῶτο στό δεύτερο θέμα ὡς ἐξῆς: «Ἐως ἐδῶ ἐξεθέσαμε μέ ποῖο τρόπο εἶναι δυνατόν νά προβληθοῦν ἢ νά κατευνασθοῦν τά πάθη καί πῶς δύναται νά τά χρησιμοποιήσει ὁ ρήτωρ γιά νά στηρίξει πάνω σ' αὐτά τίς ἀποδείξεις του. Καί τώρα θά ὀμιλήσωμε περί τῶν ἠθῶν καί ἄς ἐξετάσωμεν εἰς ποίας ψυχικάς καταστάσεις εὐρίσκονται οἱ ἄνθρωποι ἀναλόγως πρός τά πάθη, πρός τās ἰδιότητας, πρός τήν ἡλικίαν, καί πρός τήν καλήν ἢ κακήν τύχην...» (βλ. *Ρητορική*, Β' 11-12, 1388 b 29-32).

Μέ τήν παρατήρησή του αὐτή πού ἐπισημαίνει τήν ἐπίδραση τῆς ἡλικίας, ἀλλά καί τῆς καταγωγῆς καί τοῦ πλοῦτου πού ἀποδίδει στήν τύχη², πάνω στόν χαρακτήρα τῶν ἀτόμων, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ἀναμφίβολα ἕναν ἀπό τούς θεμέλιους λίθους τῆς σύγχρονης μεθοδολογικῆς τάσης πού συναντοῦμε τόσο στήν κοινωνιολογία ὅσο καί στήν κοινωνική ψυχολογία καί πού συνίσταται στήν ἐντόπιση τῆς ἀλληλεπιδράσεως μεταξύ τῆς προσωπικότητας, τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν καί τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος.

1. Ὁ Ἀριστοτέλης στήν «*Ρητορική*» του πραγματεύεται τήν φύση, τήν μέθοδο ἀλλά καί τήν ψυχολογία τῆς ρητορικῆς τέχνης πού στό πρῶτο βιβλίο ὀρίζει ὡς «τήν ἰκανότητα τῆς ἀνευρέσεως σέ κάθε ζήτημα τῶν ἐπιχειρημάτων πού εἶναι δυνατόν νά πιστευθοῦν σχετικῶς» (ἔστω δὴ ρητορική δύναμις περί ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τό ἐνδεχόμενον πιθανόν: βλ. 1355b, 32-33) καί λίγο πιό κάτω ὡς «μέθοδο παραγωγῆς ἐπιχειρημάτων (βλ. 1356a, 33-34). Ὅπως μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἡ τέχνη εἰς τήν ρητορική προδήλως συνίσταται εἰς τήν δημιουργία πεποιθήσεως· ἡ δέ πεποίθησις εἶναι τό ἀποτέλεσμα κάποιας ἀποδείξεως» (βλ. 1355a, 3-5). (Ἡ μετάφραση τῶν παραπάνω χωρίων ὅπως καί ὄλων τῶν ἐπομένων εἶναι τοῦ Ἡ. Ἡλιοῦ, Ἐκδ. Ι. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα, 1940). Ὁ ρήτορας γιά νά ἐπιτυγχάνει τόν κύριο στόχο του πού εἶναι νά πείθει τό ἀκροατήριό του ἄν ὄχι νά δημιουργεῖ «πλήρη πεποίθηση σέ αὐτό, πάντως ὅμως νά τοῦ ὑποδεικνύει τήν πιθανότερη ὄψη κάθε ζητήματος», (βλ. 1355b, 9-12) δέν ἀρκεῖ νά ἐμπνέει στούς ἀκροατές του ἐμπιστοσύνη μέ τό ἦθος του καί νά ἀγορεύει μέ πειστικά ἐπιχειρήματα ἀλλά πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά φέρει τό ἀκροατήριό του σέ μιᾶ ὀρισμένη ψυχική διάθεση (βλ. 1356a, 1-4). Γι' αὐτό ἀκριβῶς πρέπει, κατά τήν ἐξαιρετικά ἐπίκαιρη αὐτή συλλογιστική τοῦ Ἀριστοτέλη, νά γνωρίζει «τά ψυχικά πάθη καί νά κατανοεῖ τήν φύσιν καί τίς ἰδιότητες τοῦ κάθε ψυχικοῦ πάθους καθῶς καί τήν αἰτία καί τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες αὐτά γεννιῶνται» (βλ. 1356a, 22-25).

2. Ὅπως μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: «Τύχην δέ λέγω εὐγένειαν καί πλοῦτον...» (βλ. *Ρητορική* 1389a, 1).

Πώς είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν από τούς σύγχρονους μελετητές οί παρατηρήσεις του Ἀριστοτέλη, σχετικά μέ τήν διαφορά νοοτροπίας καί ψυχοσυνθέσεως μεταξύ τῶν νέων καί τῶν γηραιότερων, γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἀποστάσεως καί τῆς συγκρούσεως μεταξύ τῶν δύο γενεῶν, τοῦ κοινωνικο-ψυχολογικοῦ, δηλαδή, φαινομένου πού ἀποκαλεῖται σήμερα «χάσμα τῶν γενεῶν»;

Αὐτό εἶναι τό κύριο ἐρώτημα στό ὁποῖο θά ἐπιχειρήσουμε νά ἀπαντήσουμε στήν κατ' ἀνάγκη σύντομη αὐτή ἀνακοίνωση. Πρίν ὅμως εἰσέλθουμε στό κύριο θέμα μας εἶναι νομίζω ἀπαραίτητο νά ἀποσαφηνίσουμε πρῶτα τήν σχέση τοῦ κοινωνιολόγου μέ τά ἀρχαῖα κείμενα. Γιατί τά μελετᾶ, ὅταν τά μελετᾶ, πού συμβαίνει ἄλλωστε, δυστυχῶς, ἀρκετά σπάνια στόν τόπο μας;

I. Ἡ ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κειμένων ἀπό τούς κοινωνιολόγους

Γιά τούς περισσότερους κοινωνικούς ἐπιστήμονες καί ιδιαίτερα γιά τούς κοινωνιολόγους, ἡ ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κειμένων δέν ἀποτελεῖ βέβαια αὐτοσκοπό, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στήν περίπτωση τῆς ἀναλύσεως τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων διανοητῶν ἀπό τούς φιλόλογους, γλωσσολόγους καί ὀρισμένους φιλοσόφους. Γιά νά γίνω σαφέστερη: τά ἀρχαῖα κείμενα δέν ἐνδιαφέρουν τόν κοινωνικό ἀναλυτή αὐτά καθ' αὐτά ὡς κλειστά κυκλώματα ἰδεῶν, ἀποκλειστικά καί μόνο ὡς ἐρμηνεῖες τῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς τους, κάτι πού μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει λ.χ. τόν ἱστορικό τῶν πολιτισμῶν ἢ τοῦ δικαίου κ.λ. Προσελκύουν τήν περιέργειά του κυρίως ὡς ὑλικό πρὸς σύγκριση μέ τίς ἰδέες καί τίς πολιτισμικές ἐκδηλώσεις ἄλλων μεταγενέστερων ἐποχῶν καί ἰδίως τῆς σύγχρονης περιόδου.

Δύο νομίζω τύπους κοινωνιολογικῆς ἔρευνας τῶν ἀρχαίων κειμένων μπορούμε νά διακρίνουμε, πού τουλάχιστον σέ πρώτη ὄψη ξεχωρίζουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τά εἰδικότερα ἀντικείμενά τους καί τόν σκοπό, ἢ, ἀκριθέστερα, τούς σκοπούς πού ἐπιδιώκουν:

1. Τήν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κειμένων μέ κύριο στόχο τήν ἐντόπιση σ' αὐτά τῶν πρώτων τυχόν ἰδεῶν καί θεωριῶν γιά τήν συγκρότηση τῆς κοινωνίας καί τήν σύγκρισή τους μέ ἀντίστοιχες μεταγενέστερες κοινωνιολογικές θεωρίες, καί,

2. Τήν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κειμένων μέ βασικό στόχο τήν σύγκριση τῶν θεσμῶν, τῆς νοοτροπίας καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού περιγράφονται σ' αὐτά μέ τά ἀντίστοιχα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα.

Στήν πρώτη περίπτωση τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιστήμονα προσελκύει κυρίως ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν: εἴτε ἡ συνέχεια πού

οί τελευταίες αυτές εμφανίζουν μέσα στην ροή των αιώνων (δηλαδή, ή επιβίωσή τους ή η αναβίωσή τους παρά το πέρασμα των χρόνων) είτε αντίθετα ή τυχόν ασυνέχειά τους.

Παραδείγματα τέτοιου τύπου έρευνών είναι: ή μοναδική στό είδος της *Έλληνική Κοινωνιολογία* του Αυστριακού νομικού, κλασσικού φιλολόγου και κοινωνιολόγου Adolf Menzel πού κυκλοφόρησε στό γερμανικά τό 1937 και σέ έλληνική μετάφραση στόν τόπο μας τό 1974³, ή μελέτη του Γερμανού κοινωνιολόγου και τώρα διευθυντού της Οικονομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου Ralph Dahrendorf, πού δημοσιεύθηκε τό 1968 μέ τίτλο *In praise of Thrasymachus*⁴, και ή πρόσφατη έργασία του νομικού και ειδικού στην κοινωνιολογία του δικαίου Γ. Μιχαηλίδη Νουάρου μέ θέμα *Μία Νέα αξιολόγηση του διαλόγου του Θρασυμάχου μέ τον Σωκράτη*⁵.

Ο Menzel έπισημαίνει ότι στό έργα των αρχαίων διανοητών και ιδίως του Πλάτωνος και του Άριστοτέλη άνευρίσκουμε έκτός από τίς παρατηρήσεις πού άνάγονται στό «δέον γενέσθαι» της ανθρώπινης συμπεριφοράς και έπομένως ανήκουν κατ' ακρίβεια στην κοινωνική φιλοσοφία, πολλές και αξιόλογες έρμηνείες για τίς κοινωνικές σχέσεις όπως λειτουργούν στην πράξη πού συνθέτουν μία πρώτη καθαρά έλληνική «κοινωνιολογία» γύρω από τίς μεγάλες κοινωνικές λειτουργίες, την κοινωνική μορφολογία, τή δομή της πολιτείας, τή σχέση μεταξύ αρχηγου και μάζας κ.λ. ο Menzel υποστηρίζει ακόμη ότι στό έργα αυτά «άνευρίσκουμε και μία πρώτη έλληνική κοινωνική ψυχολογία» για τίς ένστικτώδεις βάσεις της κοινωνικής ζωής, την νοοτροπία των μαζών, τον κοινωνικό ρόλο των συναισθημάτων όπως της φιλίας, της όμόνοιας και της αγάπης. Ο Dahrendorf πάλι στό δοκίμιο πού προαναφέρθηκε έρμηνεύει τον Θρασύμαχο πού ασχολήθηκε μέ την διαλεκτική των συγκρούσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων ως πρόδρομο τόσο της μαρξιστικής κοινωνιολογίας όσο και της μή μαρξιστικής κοινωνιολογίας των συγκρούσεων. Τέλος, ο Μιχαηλίδης Νουάρου επανερχόμενος στό ίδιο θέμα του Dahrendorf, αλλά κάτω από μία νέα σκοπιά, έπισημαίνει ότι στόν πλατωνικό αυτό διάλογο ή θεωρία των κοινωνικών συγκρούσεων του Θρασυμάχου και ή θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου του Σωκράτη αλληλοσυμπληρώνονται – δέν αντιμάχονται ή μία την άλλη – και ότι σέ συνδυασμό μπορεί νά ρίξουν φώς ακόμη και στό σύγ-

3. Βλ. Α. Menzel, *Έλληνική Κοινωνιολογία*, μετ. Δ.Σ. Κωνσταντοπούλου (Θεσσαλονίκη, 1974).

4. Βλ. R. Dahrendorf, «In praise of Thrasymachos» στό *Essays in the Theory of Society* (Stanford, California, 1968), σσ. 129-150.

5. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, *Νέα Άξιολόγηση του Διαλόγου του Θρασυμάχου μέ τον Σωκράτη* (Πρακτικά της Άκαδημίας Άθηνών, Άθήναι, 1978, τόμ. 53, 117-137).

χρονο πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία σέ τελευταία ἀνάλυση ἀσκεῖται μέ βάση κάποιο συμβιβασμό ἀνάμεσα στήν αὐθαιρεσία καί στόν ὑπολογισμό τῶν προσδοκιῶν καί τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ, γιά νά κατοχυρώνεται ἡ λαϊκή νομιμοποίησή της.

Καί οἱ τρεῖς αὐτές ἔρευνες καταδεικνύουν τήν ἐπίδραση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος πάνω στήν κοινωνιολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα καθώς καί τήν χρησιμότητα πού μπορεῖ νά ἔχουν οἱ κοινωνικοπολιτικές θεωρίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ὡς πλαίσια ἀναφορᾶς γιά τήν ἀνάλυση συγχρόνων κοινωνιολογικῶν θεωριῶν.

Στήν δεύτερη κατηγορία ἐρευνῶν ἀρχαίων κειμένων πού προαναφέρθησαν, τό ἐνδιαφέρον τοῦ μελετητοῦ δέν στρέφεται τόσο στήν θεωρητική κοινωνική σκέψη τῶν ἀρχαίων, ὅσο σ' αὐτές καθ' αὐτές τίς κοινωνικές σχέσεις καί τούς κοινωνικούς θεσμούς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως θέβαια περιγράφονται καί σχολιάζονται μέσα στά κείμενα.

Οἱ τέτοιου τύπου διαχρονικές πολιτισμικές συγκρίσεις ἐξυπηρέτησαν, συνήθως, στό παρελθόν τίς ἐξελικτικές θεωρίες τῶν κλασσικῶν κοινωνιολόγων. Ὄταν αὐτοί ἐρεῦνησαν τίς ἀρχαῖες κοινωνίες καί τούς ἀρχαίους θεσμούς, τό ἔκαναν γιά νά συλλάβουν τό «νόημα» ἢ τά στάδια τῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητας εἴτε λ.χ. πρὸς τήν θετική κοινωνία, ὅπως ὁ Comte, εἴτε πρὸς τήν βιομηχανική κοινωνία, ὅπως ὁ Spenser, εἴτε πρὸς τήν ἀταξική κοινωνία ὅπως ὁ Marx. Σήμερα, πού ἡ ἐξελικτική θεώρηση τῶν κοινωνιῶν ἔχει στό σύνολό της ἀτονίσει καθώς ἔχει γίνει στόχος ἔντονης κριτικῆς καί ἀπό τούς νεο-Μαρξιστές, ἡ σύγκριση τῶν φαινομένων τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τά φαινόμενα τοῦ σύγχρονου διεξάγεται κυρίως γιά νά διευκρινισθεῖ τό πρόβλημα: πόσο αἰῶνια εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση; Κατά πόσο, δηλαδή, ὀρισμένες ψυχολογικές καταστάσεις, κίνητρα καί πάθη χαρακτηρίζουν τόν ἄνθρωπο, ὡς ἄνθρωπο ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ χρόνου καί τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ τοῦ περίγυρου. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ διαχρονική ἀνάλυση γίνεται γιά νά φωτίσει τό πρόβλημα τοῦ «ὑπερχρονικοῦ ἀνθρώπου»⁶.

Ἄν ὅμως κάτω ἀπό τό πρίσμα τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ δομισμού, ὅπως αὐ-

6. Σχετικά μέ τήν τάση αὐτή ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἡ κριτική ἄποψη τοῦ Γ. Κοντογιώργη: «ἡ προσέγγιση αὐτή (γράφει) δέν εἶναι ὀρθή γιατί μεταθέτει τό κέντρο τοῦ προβλήματος καί ἀποφεύγει νά ἀναγνωρίσει ὀρισμένες ἀρχές πού ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀπαιτεῖ γιά τήν κοινωνική ζωή. Ἐπομένως, πιστεύουμε, ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μέσα στίς στενές τους σχέσεις μέ τά γεγονότα, ἀντιπροσωπεύει τό καλύτερο μέσο γιά τήν συστηματική κατανόηση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη σέ σχέση μέ τήν ἐποχή μας» (βλ. *La Théorie des Révolutions chez Aristote*, *Bibliothèque de Philosophie de Droit*, vol. XXII, Paris, 1978, σελ. 282). (ὑπογράμμιση δική μας).

τός εκφράζεται από τον Lévi - Strauss, ο έπιστήμονας έρευνά τό μυθολογικό και ιστορικό ύλικό για νά συλλάβει τό «άχρονικό ύπερ-ίστορικό άσυνείδητο» πού θεωρείται ότι προσδιορίζει νομοτελειακά τήν «συμβολική λειτουργία» του ανθρώπινου πνεύματος⁷, στίς πιο «προσγειωμένες» συγκριτικές κοινωνικές έρευνες (όπως αυτή στην όποία βασίζεται ή σημερινή μας ανακοίνωση), ή έντόπιση τυχόν όμοιοτήτων ανάμεσα στίς πολιτισμικές εκδηλώσεις, λ.χ. κάποιας αρχαίας κοινωνίας και κάποιας σύγχρονης, γίνεται, τουλάχιστον σ' ένα πρώτο επίπεδο περιγραφικής αναλύσεως, άπλως και μόνο για νά έπισημανθεί ότι αυτό πού μάς φαίνεται καινούργιο είχε προϋπάρξει αιώνες πριν, άκόμη και κάτω από διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Αυτό άκριβώς έπισημαίνει ό γνωστός Άμερικανός κοινωνιολόγος S. Lipset (1975) σ' ένα πρόσφατο δοκίμιό του μέ θέμα τήν «Κοινωνική δομή και τήν κοινωνική άλλαγή», αναφερόμενος στίς παρατηρήσεις του Άριστοτέλη για τήν διαφορά νοοτροπίας μεταξύ των νεωτέρων και των γηραιότερων πού εξακολουθούν νά φωτίζουν τήν σύγκρουση μεταξύ των δύο γενεών. Συγκεκριμένα ό Lipset γράφει: «πολλά από αυτά πού παρατηρούμε σήμερα στους τρόπους εκφράσεως των προοδευτικά κινητοποιημένων φοιτητών δέν είναι κάτι τί τό καινούργιο αλλά έχει τίς ρίζες του μέσα στίς διαδικασίες πού περιέγραψε ό Άριστοτέλης»⁸ (ύπογράμμιση δική μας).

Αυτή άκριβώς ή παρατήρηση του Lipset μου έδωσε τό έρέθισμα νά ανατρέξω στό αυθεντικό χωρίο του Άριστοτέλη για μία πληρέστερη ίσως αξιολόγησή του και τήν αξιοποίησή του στον χώρο τής κοινωνιολογίας σέ σχέση μέ τά στοιχεία πού είχα συλλέξει σέ μία λίγο παλαιότερη έρευνά μου πάνω στό χάσμα των γενεών στην έποχή μας⁹. Έτσι διαμορφώθηκε τό περιεχόμενο τής σημερινής ανακοινώσεως.

7. Βλ. τήν διαφωτιστική εισαγωγή στό έργο του Lévi-Strauss, τής Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος στό Lévi - Strauss, *Άγρια Σκέψη*, μετ. Ε. Καλπουρτζή (Παπαζήση, Άθήνα 1977). Για μία κριτική των άκραίων θέσεων του άνθρωπολογικού δομισμού βλ. T. B. Bottomore, «Structure and History» στό *Approaches to the Study of Social Structure*, ed. P. Blau (Open Books, London, 1976), σσ. 168-169.

8. Βλ. S. Lipset «Social Structure and Social Change» στό *Approaches to the Study of Social Structure*, όπ. παρ. σελ. 192.

9. Βλ. Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, «Τό Χάσμα των Γενεών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (23 Ίανουαρίου, 1975).

II. Οί διαφορές μεταξύ τῶν γενεῶν κατά τόν Ἀριστοτέλη: τό αἰώνιο στοιχεῖο

1. Τά σχόλια τοῦ Feuer καί τοῦ Lipset καί ἡ πραγματική πρόθεση τοῦ Ἀριστοτέλη

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβάλλεται νομίζω νά διαλύσουμε μιά πλάνη πού τά σχετικά σχόλια τοῦ L. Feuer (1969) καί τοῦ Seymour Lipset (1975) γιά τίς προθέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη στήν ἀνάλυσή του γιά τίς ψυχολογικές διαφορές ἀνάμεσα στίς δύο γενιές, εἶναι δυνατόν νά δημιουργήσουν σέ ὅσους τά αὐθεντικά ἑλληνικά κείμενα δέν εἶναι προσιτά. Ὁ μέν Lipset στό δοκίμιό του πού προαναφέρθηκε ἀναλύει τίς δύο διαφορετικές κοσμοθεωρίες (Weltenshauengen) πού σπουδαῖοι κοινωνιολόγοι, ὅπως ὁ Weber, ὁ Mannheim καί ὁ Parsons, ἐπισήμαναν σάν ἀντιθετικούς ἀλλά καί συμπληρωματικούς τρόπους ἀντιμετώπισης τοῦ κόσμου πού καθορίζουν τήν κοινωνική συμπεριφορά καί γίνονται αἰτία κοινωνικῶν ἐντάσεων καί συγκρούσεων, δηλαδή, ἀπό τήν μία πλευρά, τήν «οὐσιαστική λογική» ἢ Wertrationalität, πού ἐμπνέεται ἀπό τελικές ἀξίες καί ἀδιαφορεῖ γιά τήν δυνατότητα πραγματοποίησέως τους καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν «λειτουργική λογική» (Zweckrationalität), πού ἀπασχολεῖται κυρίως μέ τά δυνατά μέσα γιά τήν πραγματοποίηση δεδομένου σκοποῦ¹⁰. Ἀλλοιῶς, τήν πρώτη θά μπορούσαμε νά τήν ἀποκαλέσουμε ἰδεαλιστική ἢ ἀπόλυτη λογική, ἐνῶ τήν δεύτερη ρεαλιστική λογική. Σχολιάζοντας τίς δύο αὐτές κοσμοθεωρίες ὁ Lipset παρατηρεῖ: «Αὐτές χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιά νά ἐξηγήσουν τήν σύγκρουση μεταξύ τῶν γενεῶν. Ἔτσι, ὁ Ἀριστοτέλης σημείωσε ὅτι ἡ νεότης τείνει νά ἀποδέχεται αὐτό πού ἀργότερα ὀνομάστηκε Wertrationalität καί «ἠθική τῶν ἀπόλυτων σκοπῶν» ἐνῶ τά γηραιότερα ἄτομα τείνουν νά δέχονται τήν Zweckrationalität καί τήν ἠθική τῆς ὑπευθυνότητας»¹¹ (ὑπογράμμιση δική μας).

Ὁ δέ Feuer, στήν ἐκτεταμένη μελέτη του γιά τήν σύγκρουση τῶν γενεῶν, εἶχε γράψει λίγο παλαιότερα: «Γιά τόν Ἀριστοτέλη, ὑπεύθυνες γιά τήν παγκοσμιότητα τῆς συγκρούσεως μεταξύ τῶν γενεῶν εἶναι οἱ ψυχολογικές πηγές τῆς συγκρούσεως αὐτῆς. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ σύγκρουση μεταξύ τῶν γενεῶν πήγαζε ἀπό τόν διαφορετικό χαρακτήρα τῶν μελῶν κάθε γενιᾶς»¹² (ὑπογράμμιση δική μας).

10. Βλ. Lipset, *ὄπ. παρ.*, σσ. 190-191.

11. *ὄπ. παρ.*, σελ. 191.

12. Βλ. L. Feuer, *The Conflict of Generations* (Heinemann, London, 1969), σελ. 29.

Σχετικῶς θά μπορούσε κανείς νά παρατηρήσει τά ακόλουθα: Ὁ Ἄριστοτέλης βέβαια ἀνέλυσε – καί μάλιστα ἐκτεταμένα, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω – τίς διαφορές τῶν ἀντιλήψεων μεταξύ τῶν γενεῶν, ἀλλά ὄχι ὅπως ἐπισημαίνουν ὁ Feuer καί ὁ Lipset γιά νά ἐξηγήσει τίς μεταξύ τους συγκρούσεις. Ἄλλο ἐάν ἐκ τῶν ὑστέρων οἱ μελετητές διαπιστώνουν ὅτι ἡ ἀνάλυσή του ρίχνει φῶς στό θέμα αὐτό. Ἡ πρόθεσή του ἦταν πάντως σαφῶς διάφορη. Ὁ ἴδιος τήν συνοψίζει μάλιστα στήν κατάληξη τῶν σχολίων του γιά τά ἤθη τῶν νεωτέρων καί τῶν γεροντοτέρων ὡς ἐξῆς: «Αὐτός εἶναι ὁ χαρακτήρας τῶν νέων καί τῶν γέρων καί ἐπομένως ἐπειδή εἰς τόν καθένα εἶναι εὐπρόσδεκτοι ἐκεῖνοι οἱ λόγοι πού ταιριάζουν εἰς τόν χαρακτήρα του ἢ πλησιάζουν πρὸς αὐτόν, δέν εἶναι δύσκολο νά ἐννοήσωμεν ποίους λόγους πρέπει νά χρησιμοποιοῦμε ὥστε καί ἐμεῖς καί ἡ ἀγόρευσὴ μας νά φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ μέ τόν χαρακτήρα τοῦ ἀκροατηρίου μας» (1390α, 24-28). Ὁ Σταγειρίτης, δηλαδή, περιγράφει τά αἰσθήματα καί τίς ἀντιλήψεις τῶν νέων καί τῶν γεροντοτέρων γιά νά βοηθήσει τοὺς ρήτορες στήν ἐξάσκηση τῆς τέχνης τους καί ὄχι γιά νά συνεισφέρει σέ αὐτή καθαυτή τήν ἀνάλυση τοῦ χάσματος τῶν γενεῶν. Τοῦτο ἀκριβῶς φαίνεται νά ἔχει διαφύγει τόσο ἀπό τόν Feuer ὅσο καί ἀπό τόν Lipset.

2. Σέ ποιές γενιές ἀναφέρεται ὁ Ἄριστοτέλης;

Στήν ἐργασία μας αὐτή μᾶς ἐνδιαφέρουν φυσικά οἱ παρατηρήσεις του γιά τήν σχέση ἀνάμεσα στήν ἡλικία, τήν ψυχική διάθεση καί τήν νοοτροπία. Ἀλλά γιά ποιές ἡλικίες, γιά ποιές γενιές μιλά ὁ Ἄριστοτέλης; Ὁ ἴδιος λέγει: «ἡλικίαι δέ εἰσὶ νεότης καί ἀκμή καί γῆρας» (1388b 36 – 1389a). Ὁ Ἄριστοτέλης ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁμιλεῖ πρῶτα γιά τά ἤθη τῶν νέων (1389a, 4 – 1389b, 12), μετὰ γιά τά ἤθη τῶν πρεσβυτέρων (1389b, 13 – 1390a, 28) καί τελευταῖα γιά τά ἤθη τῶν ἀκμαζόντων (1390a, 29 – 1390b, 11) τοὺς ὁποίους καί κατατάσσει μεταξύ 30 καί 49 ἐτῶν¹³.

Πάνω στό τελευταῖο αὐτό στοιχεῖο μπορεῖ νά στηριχθεῖ ἡ δημογραφική παρατήρηση ὅτι οἱ νέοι στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται εἶναι ὀπωσδήποτε γεώτεροι ἀπὸ 30 ἐτῶν καί οἱ πρεσβύτεροι μεγαλύτεροι ἀπὸ 50 ἐτῶν.

Γιατί ὅμως ἀφήνει στό τέλος τοῦ παραπάνω χωρίου τοὺς «ἀκμάζοντες» δηλαδή τοὺς ὄρμους, ἀνατρέποντας ἔτσι τήν φυσιολογική σειρά τῶν ἡλικιῶν (νεότητα, ἀκμή, γῆρας); Ἴσως – κι ἀποτολμοῦμε ἐδῶ μιά εἰκασία – γιά

13. Κατά τόν Ἄριστοτέλη ἡ μέν σωματικὴ ἀκμὴ ἐμφανίζεται στό ἄτομο μεταξύ 30 καί 35 ἐτῶν, ἐνῶ ἡ πνευματικὴ γύρω στό 49ον ἔτος (βλ. 1390b, 9-11), καί ὄχι στό 45ον ὅπως ἀναφέρει ὁ Feuer (ὅπ. παρ., σελ. 29).

νά προβάλλει άμεσα και έντονότερα τήν αντίθεση πού κατ' αὐτόν ὑπάρχει μεταξύ τῶν νεωτέρων και τῶν πρεσβυτέρων, αντίθεση πού δέν ὑπάρχει μεταξύ τῶν νεωτέρων ἢ τῶν πρεσβυτέρων και τῶν «ἀκμαζόντων». Τούς τελευταίους αὐτούς τούς θεωρεῖ ὡς τόν «χρυσό» συμβιβασμό μεταξύ νεότητας και γήρατος ἐφ' ὅσον τούς ἀποδίδει «χαρακτήρα διάμεσον μεταξύ τοῦ νεανικοῦ και τοῦ γεροντικοῦ» και δέχεται ὅτι ἀποφεύγουν «τάς ὑπερβολάς τόσο τοῦ ἑνός ὅσο και τοῦ ἄλλου» (1390a, 29-30). Ἀντίθετα, μεταξύ τῶν «νεωτέρων» και τῶν «γεροντοτέρων» ὑπάρχει σαφής διαφορά. Ὅπως παρατηρεῖ ἀμέσως ἀφοῦ ὀλοκληρώνει τήν ψυχογραφία τῆς νεολαίας: «αὐτά εἶναι τά ἦθη τῶν νέων· οἱ δέ γεροντότεροι, ὅσοι ἐπέρασαν πλέον τήν ἀνδρικήν ἡλικίαν, ἔχουν σχεδόν ἐντελῶς τόν ἀντίθετον χαρακτήρα» (1389b, 13-15).

Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ἡ ψυχολογική ἀντίθεση μεταξύ τῶν γενεῶν πού περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στίς διαφορές πού χωρίζουν και φέρνουν ἀντιμέτωπους ὅσους εἶναι νεώτεροι ἀπό 30 ἐτῶν και ὅσους εἶναι μεγαλύτεροι ἀπό 50. Ἀνάμεσα σ' αὐτές λοιπόν τίς δύο κατηγορίες ἡλικιῶν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπῆρχε στά τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα τό «χάσμα τῶν γενεῶν».

Ἐραγε τό «χάσμα» αὐτό τῶν ἡλικιῶν ἀντανακλᾷ και τίς σχέσεις γονέων - παιδιῶν τήν ἐποχή ἐκείνη; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τήν ἡλικιακή διαφορά – και κατ' ἐπέκταση διαφορά νοοτροπίας – μεταξύ μητέρων και παιδιῶν. Εἶναι γνωστό ὅτι στόν 4ο αἰῶνα π.Χ. οἱ γυναῖκες παντρεύονταν σέ πολλή νεαρή ἡλικία. Ἀλλά και στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικο-ἠθικῆς δεοντολογίας στό ὁποῖο κινεῖται ὁ Ἀριστοτέλης, τό ἰδεῶδες τό ὁποῖο διαγράφεται ἀπό αὐτόν σχετικῶς μέ τήν ὀργάνωση τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀποφυγή «δυσαναλογίας στήν ἡλικία γονέων και τέκνων», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Δεσποτόπουλος σέ μιά ἄκρως ἐνδιαφέρουσα σύντομη μονογραφία του γιά τήν οἰκογένεια κατά τόν Ἀριστοτέλη¹⁴. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στό ἔβδομο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* (1334b, 29 - 1335b, 37).

3. Οἱ δύο «κοσμοαντιλήψεις» κατά τόν Ἀριστοτέλη

Φθάνουμε τώρα στόν πυρήνα τῆς σύντομης αὐτῆς ἀνακοινώσεως, δηλαδή στίς ἀντιθετικές ψυχοσυνθέσεις και ἀντιλήψεις γιά τήν ζωή πού χαρακτηρίζουν τούς νεώτερους και τούς πρεσβύτερους κατά τόν Ἀριστοτέλη.

14. Βλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, «Ἡ Οἰκογένεια κατ' Ἀριστοτέλη», *στά Μελετήματα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* (Ἀθήνα, 1977), σελ. 120 και γενικότερα παράγραφο 7.

Ψυχογραφία καί νοοτροπία τῆς νεολαίας

«Οἱ νέοι ἔχουν ἔντονες ἐρωτικές ἐπιθυμίες, εἶναι εὐμετάβολοι ὡς πρὸς τίς ἐπιθυμίες τους, ρέπουν πρὸς τὴν ὀργή καὶ ἀγανακτοῦν ὅταν νομίζουν πὼς ἀδικοῦνται. Ἀγαποῦν περισσότερο τίς τιμές καὶ τὴν νίκη ἀπὸ τὸ χρῆμα ἐπειδὴ δὲν ἔχουν δοκιμάσει ἀκόμη τί θὰ πεῖ φτώχεια. Εἶναι μᾶλλον καλοὶ καὶ εὐκολόπιστοι γιατί δὲν ἔχουν δεῖ ἀκόμη πολλά παραδείγματα διεφθαρμένων ἀνθρώπων, οὔτε ἔχουν ἐξαπατηθεῖ συχνά. Εἶναι ἀνδρεῖοι καὶ μεγαλόψυχοι γιατί ἀκόμη δὲν τοὺς ταπείνωσε ὁ ἀγώνας τῆς ζωῆς. Πιστεύουν ὅτι εἶναι ἄξιοι μεγάλων πραγμάτων διότι ζοῦν μέ τὴν ἐλπίδα. Ἀγαποῦν περισσότερο τοὺς συνομήλικους συντρόφους τους παρά ὅσους ἔχουν ἄλλη ἡλικία. Ὅλα τους τὰ σφάλματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὑπερβολή: ἀγαποῦν ὑπερβολικά, μισοῦν ὑπερβολικά. Νομίζουν ὅτι τὰ ξέρουν ὅλα καὶ ἀνακατεύονται σέ ὅλα. Κρίνουν τοὺς ἄλλους μέ τὰ δικά τους μέτρα.

Προτιμοῦν νά κάνουν ἐκεῖνο πού τοὺς φαίνεται ὠραῖο παρά ἐκεῖνο πού τοὺς συμφέρει, διότι οἱ πράξεις τους ὑπαγορεύονται μᾶλλον ἀπὸ τὴν καρδιά παρά ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό· καὶ ὁ ὑπολογισμός μὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη του τὸ συμφέρον, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ τὸ ὠραῖον»¹⁵.

Στὴν τελευταία ἀκριβῶς αὐτὴ παράγραφο θεωρεῖ ὁ Lipset – καὶ ὀρθά – ὅτι προβάλλεται μιὰ χαρακτηριστικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου πού συναντοῦμε σέ ὅλους τοὺς καιροὺς, καὶ ἰδίως σήμερα, ἀνάμεσα στοὺς νέους: τὴν θεώρηση πού δίνει προτεραιότητα στίς ἀπόλυτες ἀξίες καὶ πού ὑποβαθμίζει – ἀκόμη καὶ ἀγνοεῖ – τὰ ρεαλιστικά μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ὁποίων στόχων, πού διέπεται, δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ, τὴν «οὐσιαστικὴ» λογική: τὴν Wertrationalität.

Ψυχογραφία καὶ νοοτροπία τῶν γηραιότερων

Σαφῶς ἀντίθετες ἀπὸ αὐτές τῶν νέων εἶναι οἱ ψυχικὲς διαθέσεις καὶ οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ζωὴ τῶν πρεσβυτέρων. Ὅπως μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: «ἐπειδὴ ἔζησαν πολλά χρόνια, ἐπειδὴ ἐξαπατήθηκαν πολλές φορές, γιὰ τίποτε δὲν εἶναι βέβαιοι καὶ ὄχι μόνον δὲν κάμνουν ὑπερβολές ἀλλὰ πάντοτε ἐνεργοῦν λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Εἶναι καχύποπτοι· εἶναι μικρόψυχοι, ἐπειδὴ τοὺς ἔχει ταπεινώσει ὁ ἀγώνας τῆς ζωῆς· εἶναι φιλοχρήματοι καὶ δειλοὶ. Ἡ ζωὴ τους κανονίζεται σύμφωνα μέ τὸ συμφέρον τους καὶ ὄχι σύμφωνα μέ αὐτὸ πού εἶναι ὠραῖο. Ἡ ζωὴ τους ρυθμίζεται μᾶλλον ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό παρά ἀπὸ τὸ αἶσθημα»¹⁶.

15. Ἐλεύθερη περίληψη τῆς συγγραφῆς ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Ἡ. Ἡλιοῦ, σσ. 243-247. Ὁλόκληρο τὸ χωρίο πού πραγματεύεται τὰ ἦθη τῶν νέων βλ. 1389a, 4-1389b, 12.

16. Ἐλεύθερη περίληψη τῆς συγγραφῆς ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Ἡ. Ἡλιοῦ, σσ. 247-249. Ὁλόκληρο τὸ αὐθεντικὸ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη, βλ. 1389b. 15-1390a, 18.

III. Συμπερασματικές σκέψεις: ή αιώνια ψυχολογική βάση αλλά και ή ιστορική ιδιαιτερότητα του χάσματος των γενεών

Από τήν ανάλυση του παραπάνω υλικού μπορεί νά καταλήξει κανείς στό ότι υπάρχει πράγματι ένα αιώνιο διαφοροποιό στοιχείο στις σχέσεις μεταξύ των γενεών πού καθορίζεται από αυτή και μόνη τήν διαφορά τής ηλικίας τους. Όπως ή μεγαλοφυΐα του Άριστοτέλη συνέλαβε, αιώνες πρίν αναπτυχθεί ή ψυχολογία, ή διαφορά αυτή συνεπάγεται αναπόφευκτα διαφορά εμπειριών ζωής ανάμεσα στους νεώτερους και στους γεροντότερους και τούτο ακριβώς είναι πού διαφοροποιεί περαιτέρω τήν ψυχοσύνθεση και τήν νοοτροπία τους. Η μικρότερη πείρα ζωής μαζί μέ τόν έντονο συναισθηματισμό των νέων πού έχει τις ρίζες του και στην βιολογική τους διάπλαση, τους προδιαθέτει νά αναπτύσσουν μία πιο αισιόδοξη, πιο ιδεαλιστική, πιο ήθικά και συναισθηματικά απόλυτη στάση απέναντι στη ζωή, σέ αντίθεση μέ όσους έχουν γευθεί για καιρό τήν πραγματικότητα και έπομένως έχουν ήδη «ταπεινωθεί από τόν άγώνα τής ζωής».

Άξίζει μάλιστα νά σημειωθεί ότι ακριβώς για τους λόγους αυτούς ό Άριστοτέλης σέ ένα άλλο έργο του, στα *Ηθικά Νικομάχεια* και συγκεκριμένα στό πρώτο βιβλίο, τονίζει ότι οί νέοι δέν είναι άρμόδιοι για τήν σπουδή τής πολιτικής, διότι «είναι άνίδεοι από τις πράξεις τής ζωής και όμως οί πολιτικοί λόγοι πηγάζουν από αυτές και όμιλούν για αυτές»¹⁷. Στην δεοντολογική όμως αυτή άποψη του Άριστοτέλη θά είχε νά αντιπαρατηρήσει κανείς ότι στην πράξη, ακριβώς αυτή ή αισιόδοξία, ή συναισθηματικότητα και τό απόλυτο τής νεολαίας τήν ώθει, όχι μόνο σήμερα αλλά και άνεκαθεν, στό νά αναμειγνύεται στην πολιτική: όχι τόσο στό επίπεδο τής «ρεαλιστικής πολιτικής», όσο στό επίπεδο του πολιτικού άγώνα για τήν πραγμάτωση μεγάλων και ώραιων ιδανικών.

Άλλωστε ένδεικτικό είναι ότι τόν Ε΄ και τόν Δ΄ αιώνα, οί νέοι μεταξύ 18 και 20 έτων δέν έμεναν άμέτοχοι στην πολιτική: αντίθετα, όπως μάς πληροφορούν μελετητές τής έποχής «είχαν πολιτική γνώμη πού δέν έδίσταζαν νά έκφράζουν και συμμετείχαν στις στάσεις»¹⁸.

Όσο για τήν έποχή μας είναι πιά κοινός τόπος ή έντονη πολιτικοποίηση τής νεολαίας. Απόδειξη τούτου είναι άλλωστε τά κινήματα φοιτητι-

17. Βλ. μετ. Κυρ. Ζάμπα (Βιβλιοθήκη Φέξη Άρχαίων Έλλήνων Συγγραφέων), σελ. 3 (δέν αναφέρεται ήμερομηνία έκδόσεως).

18. Βλ. P. Girard, *Άθηναίων Άγωγή κατά τόν Ε΄ και Δ΄ Αιώνα*, μετάφρ. Άλ. Μ. Καραλή (Άθήνα, 1894), σελ. 310.

κῆς διαμαρτυρίας πού ἀνατάραξαν κατά τήν δεκαετία τοῦ 60 τά μεγάλα πανεπιστημιακά κέντρα τῆς Εὐρώπης καί τῶν Η.Π.Α. καί κατά τήν δεκαετία τοῦ 70 τά πανεπιστήμια τοῦ τόπου μας. Ὁ Lipset μάλιστα σχολιάζοντας τό πνεῦμα πού ἐπικράτησε μεταξύ τῶν Ἀμερικανῶν κινηματιῶν φοιτητῶν χρησιμοποίησε ἀκριβῶς τούς χαρακτηρισμούς τοῦ Ἀριστοτέλη. Γράφει: τούς χαρακτήριζε «ένας νεανικός ἠθικός ἀπολυταρχισμός, προτίμηση γιά τά ἀκραῖα μέσα καί μιά περισσότερο συναισθηματικά καί λιγότερο πρακτικά προσανατολισμένη δράση»¹⁹.

Ἐπιχειρήθηκε νά καταδειχθεῖ μέχρι τώρα ὅτι οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τήν σχέση ἀνάμεσα στήν ἡλικία τῶν ἀτόμων καί στήν ψυχροσύνη καί στήν νοοτροπία τους δίνουν ἀφορμή νά τονισθεῖ τό αἰώνιο στοιχεῖο τῆς ψυχολογικῆς διαφοροποιήσεως μεταξύ τῶν γενεῶν – ἰδίως τῶν γενεῶν πού τίς χωρίζει μεγάλη ἀπόσταση ἡλικίας. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τήν αἰώνια πηγή τῆς μεταξύ τους συγκρούσεως, ὄχι μόνο στό ψυχολογικό ἀλλά καί στό κοινωνικο - πολιτικό ἐπίπεδο.

Καταλήγοντας, σκόπιμο εἶναι νά τονίσουμε τά ἀκόλουθα θεωρητικότερα σημεῖα: Τό «χάσμα τῶν γενεῶν» ἐμφανίζει πράγματι μιά ὑπερχρονική αὐτόνομη ψυχολογική διάσταση πού πηγάζει ἄμεσα ἀπό αὐτή καθαυτή τήν βιολογία καί τήν ψυχολογία τῶν ἡλικιῶν· δέν παύει ὅμως γι' αὐτό ν' ἀποτελεῖ, σέ τελευταία ἀνάλυση, φαινόμενο πού ἐμφανίζει – ὅπως ἄλλωστε ὅλα τά κοινωνικο - ψυχολογικά φαινόμενα – ἱστορικά προσδιορισμένη ἰδιαιτερότητα, ὡς πρὸς τίς εἰδικές μορφές καί ἐκδηλώσεις του.

Ὡς κοινωνικοί ἐπιστήμονες βρισκόμαστε θέβαια ἀντιμέτωποι στίς ἐρευνές μας μέ τόν Ἄνθρωπο, κυρίως ὅμως μέ τά κοινωνικο-ἱστορικά προσδιορισμένα ἄτομα ὡς μέλη μιᾶς δεδομένης κοινωνίας καί ἱστορικῆς γενεᾶς. Μέσα, δηλαδή, ἀπό τίς ἱστορικές καί ἐθνολογικές συγκρίσεις ἀνακαλύπτουμε σέ ἓνα δεδομένο ἐπίπεδο ὀρισμένα αἰώνια στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης πού προσδιορίζονται ἀπό τήν βιολογία ὅπως ἀπό τίς ἀνάγκες της γιά τροφή, γιά διαιώνιση τοῦ εἴδους ἢ γιά κάποιου εἴδους διανοητική τάξη κ.λ. Συγχρόνως ὅμως ἀνακαλύπτουμε – καί αὐτό κυρίως ἐνδιαφέρει ἀπό τήν σκοπιά τῆς κοινωνιολογίας – μιά μεγάλη ποικιλία μορφῶν στίς ἀνθρώπινες ἐκδηλώσεις πού κάθε φορά προσδιορίζονται ἀπό τό ἰδιαίτερο κοινωνικο - οἰκονομικό καί πολιτικό περιβάλλον μέσα στό

19. Βλ. S. Lipset, *Rebellion in the University* (Boston, 1971) καθώς καί τήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀπό τόν R. Endleman στό *Contemporary Sociology: a Journal of Reviews*, 3 (1974), σελ. 18.

όποιο δροῦν τά ἄτομα ὡς συγκεκριμένες πιά κοινωνικο - ἱστορικές μονάδες. Ἄκόμη καί ἐάν δεχθεῖ κανεῖς ὅτι τό χάσμα τῶν γενεῶν ἀποτελεῖ ἕνα αἰώνιο κοινωνικο - ψυχολογικό φαινόμενο, δέν πρέπει νά παραγνωρίζει ὅτι ὁ βαθμός τῆς ἐντάσεως ἀνάμεσα στίς γενιές καθῶς καί οἱ συγκεκριμένοι τρόποι (ἐκδηλοῖ ἢ συγκαλυμένοι) μέ τούς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ ἐνταση αὐτή, ἐξαρτῶνται κάθε φορά, δηλαδή, σέ κάθε δεδομένη περίοδο, ἀπό τό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο οἱ γενιές ἔρχονται ἀντιμέτωπες ἢ μιά ἀπέναντι στήν ἄλλη σέ θέματα ἀξιῶν, κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καί πολιτικῆς δράσης. Στό κοινωνικό αὐτό πλαίσιο περιλαμβάνονται ὅλες οἱ κοινωνικές ὁμαδώσεις, ἀπό τήν οἰκογένεια, τήν κοινωνική τάξη καί τό σχολεῖο μέχρι τό ὄλικό κοινωνικό περιβάλλον μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας σέ μιά δεδομένη ἱστορική περίοδο. Κάθε κοινωνία ἀποκτᾶ τό «χάσμα τῶν γενεῶν» πού τῆς ἀξίζει, μέ τήν ἐννοια ὅτι τό πολιτικό της σύστημα, τό ἰδεολογικό της κλίμα, ἡ οἰκονομική της ὀργάνωση καί οἱ δομές τῆς ἐξουσίας πού ἔχει, διαμορφώνουν εἰδικές συνθῆκες πού μέ τήν σειρά τους εἴτε διευρύνουν εἴτε σμικρύνουν τό χάσμα στήν ἐπικοινωνία πού χωρίζει – ἐξ ὀρισμοῦ θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς – τίς γενιές.

Μέσα ἀπό τήν μελέτη τῶν σύγχρονων κοινωνικο - ψυχολογικῶν δεδομένων τῆς «ἠλεκτρονικῆς» καί μαζικῆς κοινωνίας τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς μας ἀποκαλύπτεται σέ ὅλη της τήν ἔκταση ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ χάσματος μεταξύ τῆς νοοτροπίας τῶν νέων καί τῶν γεροντοτέρων. Ἔτσι δικαιώνεται ἀπόλυτα ἡ κλασσική ἀνάλυση τοῦ K. Mannheim (1956) γιά τήν ἱστορική μοναδικότητα τῶν ἐμπειριῶν καί τῶν στάσεων κάθε γενιᾶς²⁰. Ἄλλά τό χάσμα τῶν γενεῶν στίς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς μας καί εἰδικότερα στήν χώρα μας (ὅπου καί πάλι τό φαινόμενο αὐτό ἐμφανίζει κάποια ἰδιαιτερότητα πού ἀντανακλᾷ τίς ἰδιομορφίες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας) ἀποτελοῦν θέματα γιά μιά ἄλλη συζήτηση.

20. Βλ. K. Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture* (Oxford University Press, 1956).